

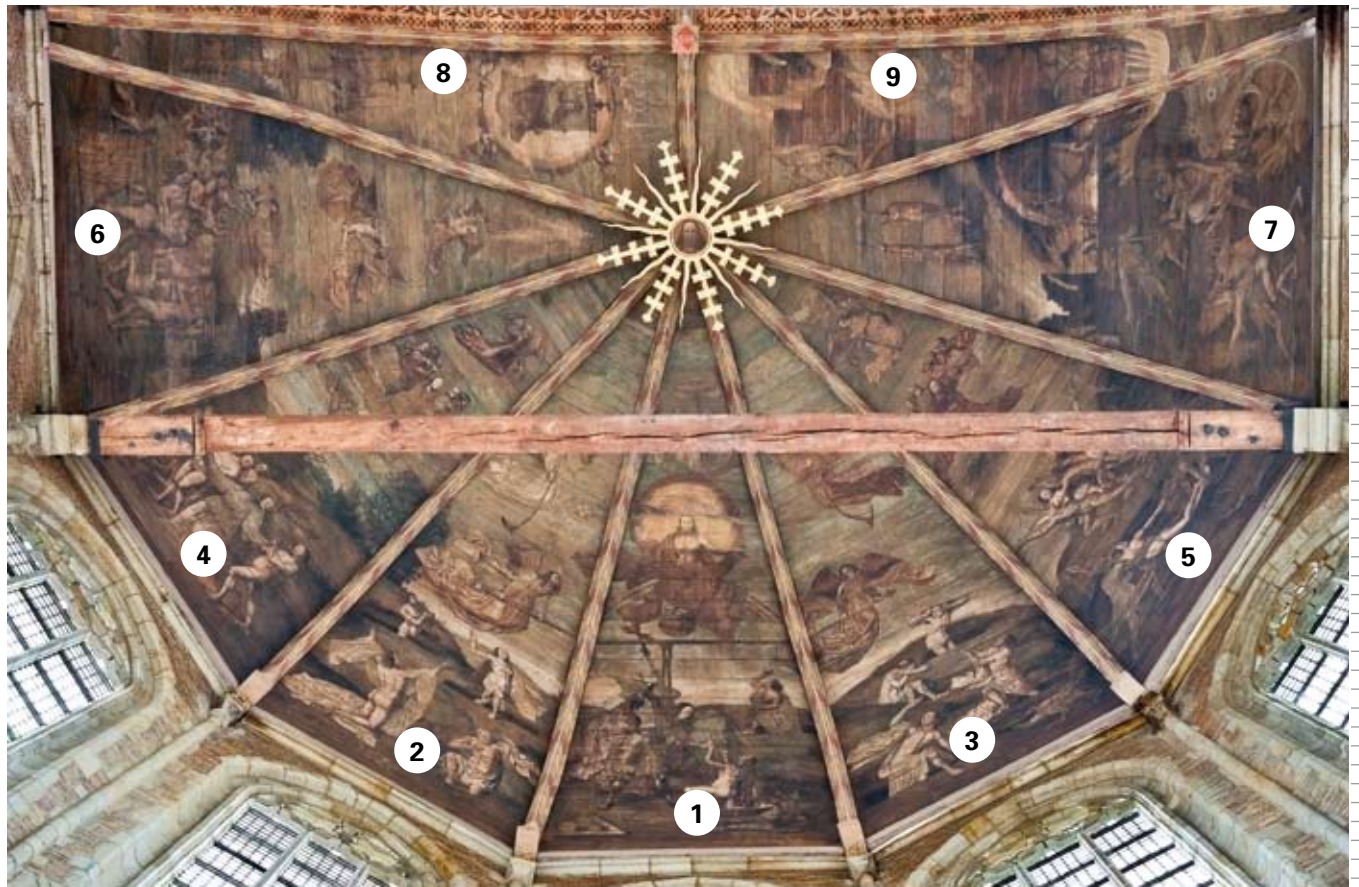
Eindverslag

van de restauratie van de gewelfschilderingen
in de Laurenskerk van Alkmaar

2003 - 2011

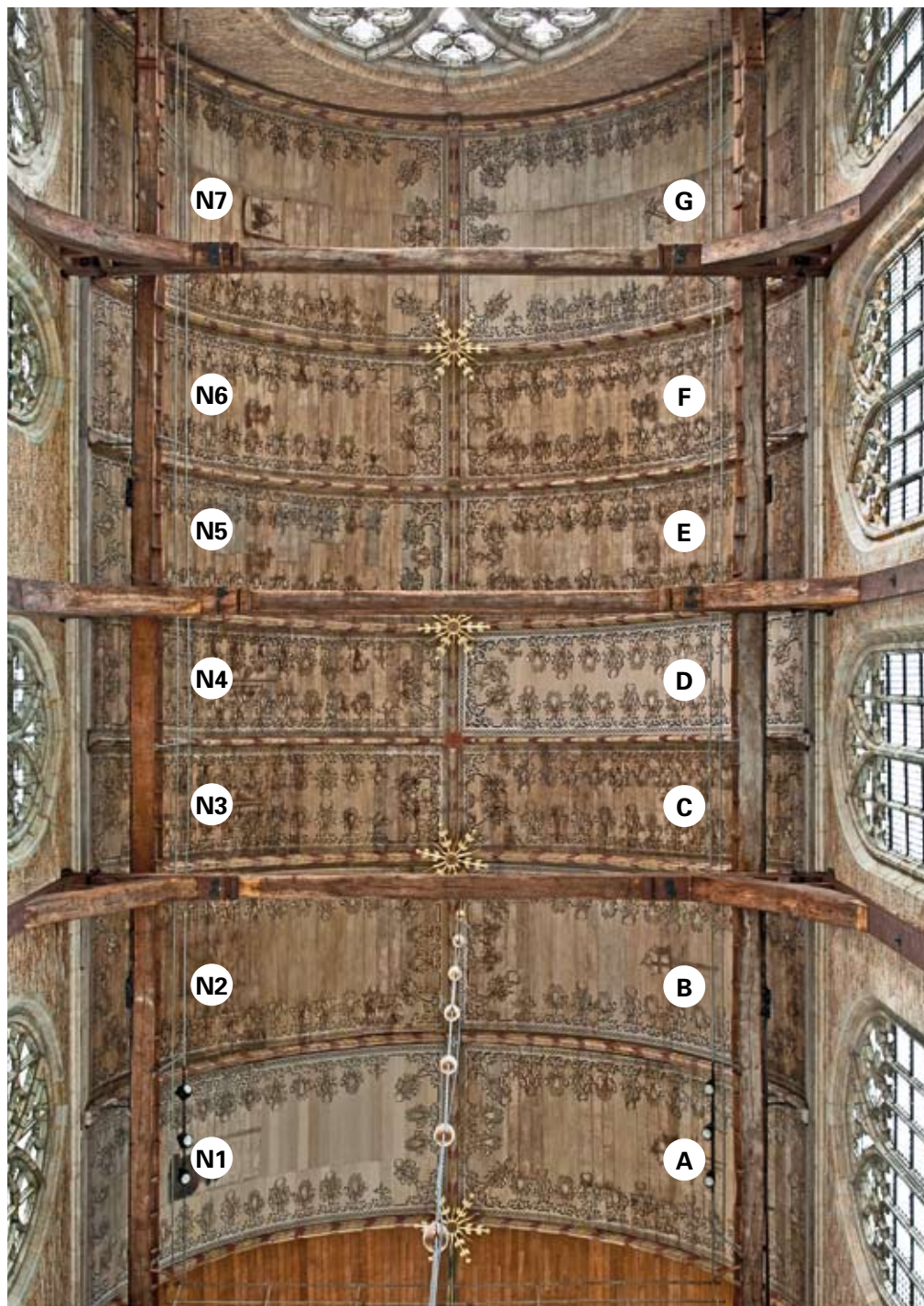

HAAKMA WAGENAAR & VAN DEN BRINK

Overzicht van het Noordtransept.

De nummers komen overeen met de nummers in de tekst.

Laurenskerk Alkmaar. Verslag van de in 2003 begonnen en in 2011 voltooide restauratie van het gewelf in de koorsluiting en het teruggevonden en in de kap teruggeplaatste gewelf van het noordertransept.	7
De restauratie van het gewelf in de koorsluiting met Het Laatste Oordeel	15
Gewelfschotels	24
De restauratie van het gewelf in het noordertransept	25
Gebruikte bindmiddelen	30
De uitvoerenden	31
Bijlage	32
Literatuur	33

De restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk werd uitgevoerd in opdracht van de Stichting tot Behoud van Monumentale Kerken in Alkmaar. Het bestuur van de Stichting maakte op 17 september 2003 kennis met het langzaam op gang gekomen werk. Begeleid door Piet Verhoeven, Hoofd afdeling Monumentenzorg en Archeologie van Alkmaar, bestegen voorzitter Hans Maarten Parigger, Secretaris Anneke van Steenbergen, Mr. Kees de Boer en Hans Kousbroek de ruime trappen naar onze werkplaatsen en het gewelf. De aanloop naar dit moment was lang en moeizaam geweest. Daarover eerst:

Het begin

Op 21 januari 1992 werd ik door Sander Schellevis van restauratiebureau RAB uitgenodigd om naar de Laurenskerk te komen en vanaf de in het koor opgebouwde steiger te kijken naar de toestand van het gewelf en de daarop aanwezige voorstelling van Het Laatste Oordeel. Deze uitnodiging stelde op de wetenschap dat ik inmiddels ver gevorderd was met de proefrestauratie van de Hel uit het zeer verwante Laatste Oordeel in de kerk van Warmenhuizen. Mij werd eveneens gevraagd de staat van de schildering boven het grote orgel en het gewelf in de consistorie te beoordelen en mijn bevindingen op schrift te stellen. Naar aanleiding van mijn rapportage vroeg Piet Verhoeven mij voor de uitvoering van een restauratie van de schildering in het koor een kostenraming op te stellen. Ik stelde een raming op maar verdere uitwerking van de plannen werd doorkruist door de ontdekking dat de bonte knaagkever nog steeds actief was in de kap van het schip. Het gereserveerde geld was nodig voor de bestrijding van het schadelijke insect en de reparatie van de aangetaste onderdelen. Daarna was het geld op en verdwenen de steigers uit de kerk.

De uitwerking van het restauratieplan

De betrokkenheid bij de in 1994 begonnen restauratie van het koororgel garandeerde een regelmatig contact met Piet Verhoeven. Hij probeerde het restauratieplan voor de gewelfschildering nieuw leven in te blazen, bezocht het atelier in Amsterdam waar het gewelf uit Warmenhuizen gerestaureerd werd, en vroeg om een nader uitgewerkte begroting voor de restauratie van Het Laatste Oordeel. De verlangde gedetailleerde begroting werd op 23 januari 1997 voltooid en bij de Gemeente ingediend. Uitgangspunt voor de restauratie was dat, net als in Warmenhuizen, het beschot zou moeten worden gedemonteerd om de planken te kunnen herstellen, de dikke vernislaag af te nemen en eventuele gebreken in de kap te kunnen verhelpen. Voorafgaande aan de demontage zou elk vak op schaal 1:5 moeten worden getekend, zoals in Warmenhuizen.

De afmetingen van de vakken maakte het onmogelijk om een geconsolideerd vak in het Amsterdamse atelier uit te leggen. Dat zou dus in de kerk moeten gebeuren, bijvoorbeeld in het Noordertransept, waar dan eveneens het bijwerken en retoucheren zou moeten worden uitgevoerd. Het heen en weer zeulen van de planken tussen Amsterdam en Alkmaar leek niet erg aantrekkelijk en het bezet houden van het noordertransept stuitte op bezwaren van de beheerders. Een tweede moeilijkheid was de benodigde steiger. Bleef die gedurende de gehele restauratieperiode in het koor staan of moest die als kostbare sta in de weg na demontage van het beschot en herstel van de kap worden afgebroken om voor de herplaatsing weer te worden opgebouwd?

In mijn aan de Gemeente gerichte rapport van 14 mei 1998 stelde ik voor de steiger op te bouwen vanuit de bodems van de triforiumnissen en te construeren met tralieliggers zodat binnen de steiger twee ruime ateliers konden worden ingericht. De bovenste slag zou eveneens op die onderbouw moeten steunen en evenals de twee atelierversdiepingen afgedekt moeten worden met een stofdichte vloer van plaatmateriaal. Zo zou er vrijwel geen ruimte aan de kerk onttrokken

worden en zou al het werk ter plaatse kunnen worden uitgevoerd. Voor de indeling van het werk waren in dit rapport drie varianten gemaakt, twee voor een uitvoering in vijf jaren, de derde voor een uitvoering in vier.

Het verloren gewaande gewelf uit het noordertransept

De restauratie was door het nieuwe plan voor de steiger met daarin op te nemen ateliers een stuk aantrekkelijker geworden en de start leek nog slechts afhankelijk van een besluit over de financiering en daartoe aan te vragen subsidies. Met de daarbij betrokken instanties werd nog druk overleg gevoerd en Piet Verhoeven hield mij daarvan op de hoogte met een stroom nota's, subsidieaanvragen en de begeleidende briefwisseling, alles onder strikte geheimhouding. Het leek erop dat de financiering van een in opdracht van de Stichting tot Behoud van Monumentale Kerken in Alkmaar uit te voeren restauratie in 1999 vrijwel geregeld was. Dat kwam mooi uit want in dat jaar werd het werk in Warmenhuizen voltooid.

Eind 1999 werd het eveneens mogelijk een in de spelonken van het Rijksmuseum aanwezige grote vracht bestoft wagenshot te laten overbrengen naar het vlakbij ontruimde Veiligheidsinstituut aan de Hobbemastraat en daar uit te leggen. Dit gebeurde volgens een al in 1995 gemaakte afspraak met conservator Paul van Duin naar aanleiding van de uit beschilderd wagenshot gezaagde klampen die tijdens de restauratie van het gewelf uit Warmenhuizen op de achterkant van het beschot waren aangetroffen. Het betreffende decoratieve schilderwerk leek precies op wat vier oude foto's van beschot uit het zuidertransept van de Laurenskerk lieten zien. De grote voorraad planken bleek inderdaad vrijwel geheel afkomstig uit Alkmaar; niet uit het zuidertransept maar uit het noordertransept. Stadsarchivaris C.W. Bruinvis had aangenomen dat, met uitzondering van Het Laatste Oordeel, al het oude beschot verloren was gegaan zoals te lezen is in zijn *De bouw en versiering der St. Laurens- of Groote kerk te Alkmaar*, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, dl 28, 1904, bijschrift op dubbelbladige plattegrond. Het verrassende terugvinden van het dus al in de 19^e eeuw in Amsterdam te vondeling gelegde gewelfbeschot werd door Piet Verhoeven en alle andere op de hoogte gebrachte deskundigen en gezagsdragers enthousiast begroet. Joop Elsinga, Verhoeven's rechterhand, liet meteen grote kisten timmeren waarin de vondst naar Alkmaar werd gebracht en daar, bij een in de viering gemaakte uitstalling van een selectie uit die kisten, aanvaardde burgemeester Bandell het teruggevonden materiaal als bezit van de stad. Hiermee werd de omvang van het restauratieplan ruim verdubbeld, want iedereen was het erover eens dat er voor het teruggekeerde materiaal maar één juiste verblijfplaats bestond: de oorspronkelijke in de kap.

De omvang van het werk meer dan verdubbeld maar geen subsidie

Een eerste rapportage over de vondst werd opgesteld op 10 januari 2000. De opzet voor de restauratie werd er op 2 mei 2000 aan toegevoegd. Voor de uitvoering zou in het transept eenzelfde steiger kunnen worden opgebouwd die met een brede loopbrug te verbinden was met de steiger in het koor. Het teruggevonden beschot zou in de voor de restauratie van het gewelf uit de koorsluiting in te richten ateliers behandeld kunnen worden. Om binnen de Rijksdienst iedereen voor het plan te winnen werd er op initiatief van Huub Kurvers op 3 juli 2000 een werklunch bij zijn Directeur Asselbergs in Zeist georganiseerd waarvoor de belangrijkste beleidsmedewerkers en restauratiedeskundigen werden uitgenodigd en als gasten Piet Verhoeven, Edwin van den Brink en ik. Het plan werd nadien in overleg met Verhoeven uitgewerkt en op 15 augustus voltooid om te worden ingediend met een door de Gemeente aan te vragen subsidie volgens het Besluit Rijkssubsidiëring Grootchalige Restauraties, beter bekend als de "Kanjeregeling". Het door

Edwin van Den Brink uitgewerkte definitieve restauratieplan is gedateerd 18 oktober 2000 en heeft op het omslag van 0,7 mm dik multiplex de beschrijvende titel:

Grote St. Laurenskerk te Alkmaar, restauratieplan voor de gewelfschilderingen:

“HET LAATSTE OORDEEL IN DE KOORSLUITING”

“HET BESCHILDERDE GEWELFBESCHOT VAN HET NOORDTRANSEPT”.

Het werd op 11 december 2000 ingediend. Maar hoe goed ook voorbereid en hoe mooi ook toegelicht, de subsidie kwam er niet omdat de Gemeente ook een kanjersubsidie voor de wankelende Kapelkerk had ingediend en de beschikbare middelen van het Rijk niet genoeg waren om beide Alkmaarse projecten te ondersteunen.

De tweede poging

Piet Verhoeven overwon de teleurstelling en benaderde Huub Kurvers, adviseur voor de schilderijen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, met het idee om de beschikbare middelen te gebruiken om alvast een steiger aan te schaffen en vervolgens al het voorbereidende teken- en documentatiewerk, onderdeel van de restauratie, te laten uitvoeren. Hij wilde weten of een dergelijk initiatief de kans op subsidie bij een volgende gelegenheid in gevaar kon brengen. Kurvers waardeerde het idee maar het leek hem riskant zonder een geruststelling zwart op wit. Nadat ook de wethouder van het plan op de hoogte was gebracht, met als benadrukt argument dat door alvast te beginnen werd aangetoond dat langer uitstel van de restauratie niet verantwoord was, werd het idee losgelaten omdat de hoop werd gevestigd op een in 2002 te houden volgende Kanjerronde.

Het getij leek gunstig want de Rijksdienst voor de Monumentenzorg organiseerde een Kanjerdag II voor alle geïnteresseerde monumentenbeheerders en koos daarvoor de Laurenskerk als plaats van samenkomen. Hier legde directeur Fons Asselbergs op 1 juli 2002 de regels voor de aanvraag en toekenning van subsidie voor grote restauratieprojecten uit. Mij werd zelfs de gelegenheid geboden het plan voor de gewelfrestauratie toe te lichten. Voor wie het niet onthouden kon lag er een mooi geïllustreerde folder ter informatie klaar die door ons was samengesteld. Titel: *De overgebleven gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar, De ontwikkeling van het restauratieplan.*

De gewijzigde regeling hield in dat de restauratie binnen twee jaar moest worden voltooid. Dat betekende nieuw overleg over de in te dienen aanvraag en de daarin op te nemen kosten en af te bakenen werkzaamheden. Er zou in de vastgestelde periode slechts een deel van het werk kunnen worden gerealiseerd. “Je kunt nu een maal niet in 2 jaar het werk uitvoeren waar je eigenlijk minstens 8 jaar voor nodig hebt.” schreef Piet Verhoeven in zijn Memorandum van 22 augustus 2002 voor een bespreking met de Stichting Behoud op 4 september. In het aan zijn wethouder gerichte Memorandum van 27 maart 2001 had hij zelfs geschreven: “Zoals u weet zal de totale restauratie 10 jaar gaan duren...” Er werd besloten de koop van de steiger en de restauratie van twee vakken uit het koor en vier uit het transept in de aanvraag op te voeren. Voor de voortzetting van het werk na 2005 zou niet zonder meer gerekend kunnen worden op een kanjerherhaling. Er zou aanvullende financiering gezocht moeten worden. De door de verkoop van het kabelnet gespekte Gemeentekas zou hiervoor tenslotte worden aangesproken.

Op 18 december 2002 werden alle betrokkenen uitgenodigd voor de volgende Kanjerdag, ditmaal in de Leidse Pieterskerk, waar de staatssecretaris van Cultuur bekend maakte welke aanvragen waren gehonoreerd. Zoals verwacht, hoorde de Laurenskerk er ditmaal bij. Korenwijn toe. Het werk kon beginnen.

De Stichting Beheer

Blij gestemd kwamen Anneke van Steenbergen, namens de Stichting Behoud, Piet Verhoeven en Edwin van den Brink en ik de volgende dag, 19 december 2002, naar de consistorie van de Laurenskerk om met het bestuur en de directeur van de Stichting Beheer afspraken te maken voor de naderende restauratie-periode. Inplaats van voorstellen aan te dragen om de restauratie als attractie op te nemen in de plannen voor de komende acht jaren, kwam het bestuur van de Stichting Beheer met een reeks bezwaren die in hun vijandige presentatie niet van een oorlogsverklaring verschilden. Er zou veel overlast te vrezen zijn en vermindering van inkomsten waarvoor eerst maar eens compensatie geregeld moest worden en er ontbrak een verzekering tegen te verwachten schade aan meubilair en tentoongestelde kunstwerken. Zolang dat niet allemaal was opgelost zouden zij de restauratie proberen te verhinderen. Hun

directeur zweeg, ook toen ik memoreerde dat er nooit iets onaangenaams was voorgevallen gedurende de vier jaren durende restauratie van het koororgel (1994-1998). De bij deze bespreking geserveerde koffie moest Piet Verhoeven contant met het Beheer afrekenen. Terwijl hij in de volgende weken probeerde met ons en de steigerbouwer zo snel mogelijk tot een oplossing te komen voor de constructie van de verlangde steiger, werd zelfs het daarover gevoerde overleg nog herhaaldelijk bemoeilijkt doordat ons de toegang tot de kerk werd geweigerd. Toen het ontwerp voor de steiger door inschakeling van twee andere firma's op de door ons verlangde wijze uitvoerbaar was gemaakt, werd ook de bouw van de steiger door obstructie vertraagd. Ondanks vele schriftelijk vastgelegde afspraken over de door de beheerder vastgestelde beperkte toegankelijkheid van het gebouw, werd ons tijdens de afwerking en inrichting van de werkplaatsen in de steiger enige malen de voet dwars gezet. Daarin kwam verbetering toen wij eindelijk over sleutels en een toegangscode de beschikking kregen en bovendien nog een door Verhoeven op ons verzoek geregelde eigen parkeerplaats. Dat laatste zette weer kwaad bloed zodat ons voortdurend verwijten werden gemaakt over onze aanwezigheid op de steiger tijdens recepties, onaangekondigde bezoekers of niet passende kleding. Kortom, met de creatie van de Stichting Beheer had de Laurenskerk een koekoeksjong in huis. Wij zetten ons schrap en verbaasden ons er niet meer over. Met het aantreden van drie verse krachten normaliseerde de opstelling van het beheer in de laatste jaren van de restauratie.

Bouw van de steiger in 2003

De verslaggeving en de begeleiding van het werk

De restauratie werd uiteraard op de voet gevolgd door Piet Verhoeven en Joop Elsinga. Voor de Rijksdienst nam Huub Kurvers aan het tweemaandelijks overleg deel. Zoals afgesproken tijdens de eerste bijeenkomst op 7 mei 2003, werden de bevindingen tijdens de voorgaande twee maanden in een door mij opgesteld verslag vastgelegd. De verslagen werden voorzover mogelijk volgens een vaste indeling opgesteld. Eerst huishoudelijke zaken, dan overleg en bezoek, vervolgens het werk in het koor, het werk in het transept en zonodig een uitzonderlijk onderwerp. De 46 genummerde verslagen zijn als bijlage aan dit rapport toegevoegd. Zij zijn nog eens nagekeken op slordigheden maar inhoudelijk niet veranderd, zodat daarin de voortgang van het werk, de daarbij gedane ontdekkingen en de voortdurend heroverwogen benadering van het werk op de voet te volgen zijn.

Huub Kurvers, bijna 65, nam op 16 maart 2005 voor het laatst aan het tweemaandelijks overleg deel. Toen was de Rijksdienst inmiddels al een jaar mede vertegenwoordigd door Ir. André Winder. Na diens overgang naar de Amsterdamse Monumentenzorg nam Odwin Ralling vanaf 12 februari 2009 zijn plaats in. Bernice Crijns was als adviseur voor schilderwerk bij de Rijksdienst voor het eerst aanwezig bij het overleg van 10 november 2005. Ook bij de Gemeente vonden mutaties plaats. Joop Elsinga verliet zijn post en werd opgevolgd door Bram Berkenpas. Hij verscheen voor het eerst bij het overleg op 8 september 2004.

Om organisatorische redenen was de officiële oplevering van het eerste deel van het werk uitgesteld tot 18 augustus 2005. Iedereen present, maar bij het volgende overleg op 14 september ontbrak Piet Verhoeven; overwerkt. Om zijn gezondheid te sparen moest hij zijn baan opgeven. Hij krabbelde gelukkig snel weer op zodat hij al in 2006 weer op het werk verscheen, nu eenvoudig als adviseur voor de Stichting Behoud. Goedgemutst kon hij op 27 april 2006 het ter ere van hem georganiseerde symposium “Hel en Hemel” bijwonen. Voor dit afscheid was ook de gelijknamige uitgave Hel en Hemel verzorgd met vier artikelen over verschillende aspecten van het werk aan kap en gewelf (zie literatuur).

Luuk Veneman verscheen als opvolger van Piet Verhoeven voor het eerst bij het overleg op 6 april 2006. De rolverdeling werd onduidelijk want Verhoeven schoof ook weer aan, als adviseur van de Stichting Behoud. Tijdens de volgende bijeenkomst op 8 juni werd bepaald dat de aanvraag van subsidie voor het derde en laatste deel van de restauratie besproken zou worden op het Stads kantoor door Luuk Veneman, Piet Verhoeven, Edwin van den Brink en mij. Dat gebeurde op 28 juni 2006. Tot onze verrassing verkondigde Piet Verhoeven toen dat de restauratie bij nader inzien best al in december 2010 kon worden beëindigd in plaats van op 30 juni 2011, de datum die was vastgelegd in de met ons uitgewerkte begroting die met de aanvraag van subsidie bij het Rijk was ingediend. Hij week hiermee dus ook af van de termijn die door hem in zijn eerdere memoranda was genoemd (10 jaar in 2001, teruggebracht tot minstens 8 jaar in 2002). Hoewel Verhoeven tijdens een bezoek aan het atelier van Martin Bijl op 5 oktober 2006 meedeelde zijn adviseurschap aan het einde van het jaar te zullen beëindigen, nam hij op 27 februari 2007 toch weer deel aan een gesprek over de opleveringsdatum op het Stads kantoor. Daar werd ons gevraagd een aangepast plan met de vervroegde oplevering op te stellen. Dit zou slechts hebben gekund door concessies ten nadele van het restauratieplan te doen. Wij konden niet anders dan verwijzen naar ons rapport met begroting voor de laatste fase van het werk dat, zoals zojuist al gememoreerd, voor de aanvraag van de inmiddels verkregen subsidie was ingediend. Daarna nam Verhoeven niet meer aan het overleg deel zodat met hem het onderwerp op de achtergrond raakte, totdat de tijd begon te dringen om tot overeenstemming te komen over het contract voor

de laatste ronde van het werk. Die was inmiddels al een jaar geleden ingegaan. Dat de vervroegde oplevering toch in vele hoofden was blijven hangen, bleek tijdens het overleg op 13 november 2007 op het kantoor van voorzitter Parigger. Ons standpunt heb ik daarop nog eens vastgelegd in een op 22 november 2007 opgestelde notitie; *De uitvoering en de oplevering van de in 2003 begonnen restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk van Alkmaar*. Het is hier opgenomen in de bijlage met verslagen. Over een vervroegde oplevering werd daarna niet meer gesproken maar daarvoor in de plaats kwam nu een dwangsom voor iedere dag te late oplevering in het contract! Daar moest nog weer lang over worden gedelibereerd voordat die bedreiging uit de tekst verdween en het contract getekend kon worden. Gelukkig bleef de verstandhouding goed en konden wij ons verder ongehinderd op het werk blijven concentreren zodat het conform de opgave in onze begroting op 30 juni 2011 klaar was. Luuk Veneman maakte dat niet meer mee. Hij overleed op 8 september 2010, 41 jaar oud.

De openbaarheid van het werk

Omdat de in 1999 gepreciseerde plannen nog beperkt waren tot Het Laatste Oordeel in het koor en er van werd uitgegaan dat de restauratie ook door particuliere sponsors zou moeten worden ondersteund, was er in de toen uitgewerkte begroting een personenlift opgenomen, bestemd om de geldschieters de gelegenheid te bieden het werk van nabij te volgen. Ook andere bezoekers zouden daar natuurlijk van hebben kunnen profiteren. Het terugvinden van het beschot uit het noordertransept maakte van het project een Kanjer waarvoor de subsidieaanvraag kansloos was als een lift de begroting zou verzwaren. Maar het uiteindelijk gerealiseerde trappenhuis met twee om elkaar draaiende trappen met comfortabele flauwe helling maakte de opgang geschikt voor regelmatig bezoek. De maximaal toegelaten belasting van de steiger hield in dat er niet meer dan 15 bezoekers tegelijk naar boven konden. Dat betekende dat op de voor publiek opengestelde dagen enige groepen, soms wel vier, achter elkaar werden rondgeleid. Er zijn in totaal precies honderd groepen op bezoek geweest. Daarnaast ontvingen wij natuurlijk vele geïnteresseerde vakgenoten en monumentenbeheerders.

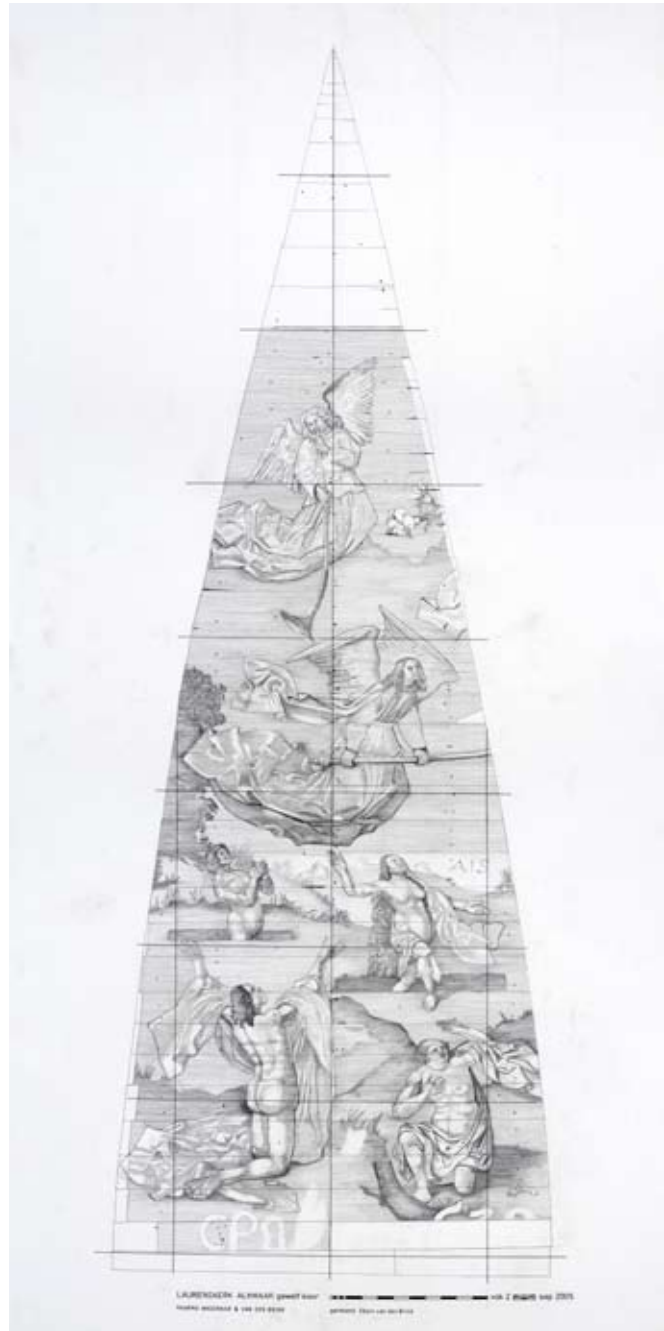
Het Stedelijk Museum bood in 2009 tweemaal de gelegenheid een geconsolideerd vak uit het Laatste Oordeel tegen de liftschacht in de hoge hal voor het publiek op te stellen. Vanaf 21 april vak 2, waarvoor vanaf 29 juni vak 1 in de plaats kwam. Ter afsluiting organiseerde het museum op 27 augustus nog een bijeenkomst voor vakgenoten. De derde en laatste expositie veranderde door de strenge winter van karakter in een open atelier. De vloerverwarming in de kerk had het laten afweten zodat de temperatuur op de steiger ook met onze bijverwarming onder de 10°C bleef. De voor de expositie bestemde Hemel-vakken 6 en 8 kwamen dus begin februari 2010 met nog niet bijgewerkte reparaties en sleetse partijen in het museum, waar zij aan het tegen de beschikbare wandvlakken opgebouwde raamwerk werden bevestigd om gedurende twee maanden onder de ogen van de museumbezoekers te worden geretoucheerd. Op maandag 15 maart organiseerde het museum nog een echt symposium over Jacob Corneliszoon en aansluitend nog een groepsgewijs bezoek aan het werk in de Laurenskerk (zie literatuur).

In de *Kroniek van de Stichting Vrienden van de Grote Sint Laurenskerk* werd de voortgang van het werk op de voet gevolgd, eerst door Wim Klein Schiphorst, de laatste vijf jaren door Jef Broersen. Nadat de Stichting Jacob Corneliszoon van Oostsanen er op 12 oktober 2003 bij de opening van de aan de schilder gewijde tentoonstelling in Oostzaan op was gewezen dat het grootste werk van hun held in het gewelf van de Laurenskerk te vinden was, werd in de Nieuwsbrief van deze Oostzaanse Stichting regelmatig de aandacht gevestigd op de restauratie, de schilderijen en de daar naar toe georganiseerde excursies.

Definitief bepaalde uitvoering van het herstel van het gewelf met Het Laatste Oordeel

Zodra de bovenste vloer op de steiger was dichtgelegd, werd begonnen met het aanbrengen van het raster van meetlijnen over de als eerste in behandeling te nemen twee vakken in de koorsluiting en de daarvoor op de steigervloer uit te voeren constructie van de middenloodlijn op de muurplaten van die vakken. Na het kwartiermaken op de twee steigervloeren daaronder, werden 120 platte open kisten gemaakt voor het opbergen van de planken en het transport van de planken tussen de verdiepingen met behulp van de elektrische lier. Op een tekenbok werden de meetlijnen op twee vellen polyesterfolie aangebracht zodat daarop de planken en daarin aanwezige spijkergaten van de vakken met de Hel op schaal 1 : 5 konden worden getekend. Van deze tekeningen werden drukken en spiegeldrukken gemaakt. De gewone druk diende als opzet voor de tekening van de voorstelling. Hierna volgde vaksgewijs de demontage van het beschot. De achterzijde van de uitgenomen planken werd schoongezogen waarna de daarop aanwezige aangespijkerde klampen en andere bijzonderheden op de spiegeldruk werden getekend. Hierna werden de planken gekist en neergelaten naar de houtwerkplaats in de steiger.

Nu pas kon de achterkant van de planken, sinds 1941 door asfaltpapier aan het oog onttrokken, worden bestudeerd en worden bepaald in hoeverre de behandeling, zoals die op grond van de ervaringen in Warmenhuizen was voorzien, zou worden aangehouden of moest worden aangepast. In tegenstelling tot het gewelf in Warmenhuizen bleek op de achterzijde van het Alkmaarse beschot geen 19^e-eeuwse was-harslaag aanwezig. De in navolging van de in Warmenhuizen gekozen versterking van de planken met polyesterdoek en eenzijdig gelamineerde honingraatmat en het daardoor afgedwongen gebruik van epoxylijmen konden daarom worden ingeruild voor het werken met traditionele PVA houtlijm en het aanbrengen van een beschermend tussenbeschot in de kap.

Vak 2 Laatste Oordeel

Op een druk van de tekening van de planken werd het gewelfhout getekend om er de op te zoeken oorspronkelijke spijkerposities in aan te geven. De onderlinge afstand tussen de bovenelkaar liggende gaten moest overeenstemmen met de afstanden tussen de bijhorende spijkergaten in de planken. Op deze wijze werd vastgesteld hoeveel de positie van de in 1941 weer in de kap geplaatste planken afweek van de oorspronkelijke positie. Die positie zou moeten worden hersteld om de compositie van de voorstelling recht te doen.

Vuil en schimmels op het teruggevonden beschoot uit het transept

De teruggevonden planken uit het transept werden uit de grote in 2000 gemaakte kisten gehaald, uitgelegd en bekeken. Vele planken toonden een zwarte vervuiling die aan lekkage en schimmel te wijten was. Op sommige verscheen zelfs een nieuwe schimmel die bestond uit op het oppervlak liggende zwarte bolletjes. Om de aard van de aanwezige schimmels te achterhalen is een plank met duidelijke verschijnselen onderzocht door het naar Utrecht verhuisde Centraal Bureau voor Schimmelcultures. De uitkomst werd van nader commentaar voorzien door Huub van de Ven van de Rijksdienst. De aldus verkregen kennis leerde dat onze behandelingen de schimmelgroei niet hadden versterkt maar leverde nog niet het antwoord op de vraag hoe de ingebedde donkere vervuiling van het hout kon worden verwijderd. Eerst werd de hulp van papierrestaurateur Nico Lingbeek ingeroepen om te onderzoeken of met de door hem gebruikte methode de vervuiling kon worden opgenomen en verwijderd. Het fijne vuil kwam wel in beweging maar het aangetaste hout bleek daarvan nog een onuitputtelijke hoeveelheid te herbergen. De verwijdering zou zo lang moeten worden voortgezet dat van de kwetsbare schildering uiteindelijk ook niets over zou blijven. Na verwijdering van het droog afneembare vuil en constructief herstel van de planken moest het fijne vuil dus worden gefixeerd met een door perslucht verstoven bindmiddel dat het hout niet verkleurt en daarop geen glans achterlaat. De donkere lekplekken konden daarna met gouacheverf in liggende arcering worden bijgewerkt. De materiële uitvoering van de esthetische correctie was hiermee definitief vastgesteld.

Metten en tekenen

Het oorspronkelijke plankenpatroon was door de vroegere verhuizing naar Amsterdam en de aldaar en later weer in Alkmaar uitgevoerde reparaties veranderd. Om het verstoorde patroon, de reparaties, de scheuren en de oorspronkelijke spijkergaten vast te leggen zijn de negen vakken opgemeten en op schaal 1 : 5 getekend. Daartoe moest elk gewelfvak worden voorzien van een vierkantenraster in krijt. Dat ging net zo als is bedacht tijdens de restauratie in Warmenhuizen. Het is als volgt beschreven in het aan die restauratie gewijde artikel in het Jaarboek Monumentenzorg van 1999:

Onder op het gewelf werd een horizontale krijtlijn op het gewelf aangebracht, op de steigervloer de middelloodlijn op deze lijn. Boven deze middelloodlijn werd een schietlood in de nok opgehangen. Een op dezelfde lijn geplaatst puntlicht wierp een scherpe schaduwlijn van het schietlood over het gewelfvlak. In krijt nagetrokken, leverde deze projectie de gewenste middelloodlijn over het gewelfvak op. Met tussenafstanden van een meter kwamen vervolgens de horizontale krijtlijnen haaks op de geprojecteerde verticaal. Dezelfde lijnen werden op polyester tekenfolie getekend, met vijfmaal kleinere tussenafstanden.

Op polyesterdrukken van de tekeningen werd de voorstelling getekend. Bij de restauratie van de voor- en achterzijde van de planken maakte die tekening steeds duidelijk waar het werk eigenlijk om ging; die geschilderde voorstelling. Het tekenen was tevens bedoeld om herkenbaar te maken wat van de schildering als authentiek te beschouwen was. Het was dus een vooroefening voor de esthetische afwerking, het retoucheren van de schildering. Een papierdruk van de tekening met de voorstelling werd bij een lijstenmaker op piepschuimplaat bevestigd en langs de getekende omtrekken van de planken tot legkaart versneden. Nadat de posities van de oorspronkelijke spijkers in het gewelfhout van de kap waren opgespoord, werden zij aangegeven op een daartoe gemaakte tekening van dat gewelfhout. Deze tekening werd als ondergrond in de legkaartbak bevestigd waarna schuivend met de legkaartstukken werd achterhaald wat er van de planken destijds in het Rijksmuseum werd afgezaagd en hoe zij, op de juiste positie herplaatst, zouden moeten worden aangevuld. De per vak gemaakte tekening van de standzoonschenkels, kasporen en korbeelschenkels, samen het gewelfhout, diende ook om de aangetroffen plaatsings- en vlotmerken vast te leggen. Soms bevonden deze zich op de voorzijde van het hout, soms op een zijkant.

Demontage van het beschoot

De kortste planken van een vak zijn het eerst tussen de ribben in de kap geplaatst, de langste het laatst. Daarom moesten de op hun punt staande buitenste vakken 8 en 9 van bovenaf worden uitgenomen. Bij de andere zeven vakken moest uiteraard onderaan worden begonnen. In 1941 is voor de

Vak 7 en 9 gedemonteerd asfaltpapier en tussenbeschoot

bevestiging van het uit Amsterdam teruggekeerde beschot gebruik gemaakt van 3 cm lange messing draadnagels. Deze konden zonder moeite uit het eiken gewelfhout worden losgetrokken zodat ook de demontage van kwetsbare onderdelen van het beschot zonder complicaties verliep. Tegelijk met de demontage van de planken werd het in 1941 met plaatnagels op het gewelfhout gespijkerde asfaltpapier verwijderd, evenals het daarop in de jaren negentig vanuit de kap nog aan toegevoegde ribkarton (sic).

Herstel van de kap

Gebreken in de kap konden pas na demontage van het beschot worden vastgesteld en waren daarom als onberekenbare stelpost pro memorie in de begroting vermeld. De aantasting van het gewelfhout door houtwurm deed zich voornamelijk voor in de noordelijke vakken 2, en 4. Waar de aantasting de bevestiging van het beschot onmogelijk zou maken is een eiken inzetstuk voor het aangetaste materiaal in de plaats gekomen. De ribspanten vertoonden lelijke aantasting in de onderkanten van het korbeel. De meeste uiteinden van deze lange stukken waren bovendien nog getekend door scheuren in de nabijheid van een grote kwast. Het slechtste hout heeft Edwin van den Brink verwijderd en door een eiken inzetstuk vervangen. De meest opvallende scheuren in de lengterichting van de ribben heeft hij gevuld met het oog op de te herstellen geschilderde afwerking met kepers.

In de kap is het roosterhout, waaraan de korbeelschenkels met kalfjes zijn bevestigd, waar nodig door molenbouwer Jan Poland gerepareerd en op de plek waar het ontbrak bijgemaakt. Een te geringe massa van het spant tussen de vakken 3 en 5 werd aan de bovenzijde verzwaaard terwille van de bevestiging van een daartegen eindigende korbeelschenkel. Aan noordzijde zijn enkele stukken gewelfhout vanwege daarin aanwezige kwasten en breuken vervangen. Nadat de in deze onderdelen aanwezige merken waren genoteerd, zijn zij in de kap op het roosterhout boven hun oorspronkelijke positie gelegd.

In de jaren twintig zijn de spantbenen aan dakzijde verstevigd met profielijzers. Om het toen vernieuwde dakbeschot aan de sporen van de kap te kunnen bevestigen zijn zij iets naar buiten verplaatst. Daardoor lag de binnenkant van de aan de sporen vastgespijkerde schenkels ten opzichte van de groeven voor het gewelfbeschot in de spanten ook te ver naar buiten. Daarom waren op die schenkels stroken vurenhout gespijkerd. Dit vulmateriaal is vervangen door eiken stroken die in het werk tot de gewenste dikte zijn geschaafd. Groeven in de spanten en binnenkant van de schenkels kwamen zo weer in hetzelfde cilindrische vlak te liggen.

Toevoeging van het tussenbeschot

Om te voorkomen dat zich op de herstellende maar kwetsbare planken na verloop van tijd weer een laag van het fijnste vuil zou afzetten, is achter het gewelf een tussenbeschot aangebracht. Het is bevestigd op tegen de zijkanten van het gewelfhout geschroefde eiken latten en ligt iets terug zodat er ventilatie overblijft tussen het gewelf en het tussenbeschot. Voor het beschot is gebruik gemaakt van het uit de kap van het transept gehaalde eikenbeschot uit de oorlogsjaren, voorzover hierin een volledige messing en groef was aangebracht. Toen deze voorraad niet toereikend bleek, is voor de laatste vakken grenen saunahout besteld. Het krimpt niet en wordt niet door houtwurm aangetast. De naar de punt van de vakken toe steeds kleinere stukken werden in het werk op maat gezaagd.

Herstel van de planken

Het door Edwin van den Brink uitgevoerde herstel van de planken hield ook het herstel in van het plankenpatroon waar dat door vroegere reparaties was verstoord of vrijwel zoek was, zoals in vak 7 met de Hel. Het uitgangspunt voor dit herstel was dat de planken over de volle lengte weer een geheel zouden vormen, ook als zich daarbinnen later ingevoegd materiaal bevond en dat zij over de volle lengte hun oorspronkelijke breedte zouden herkrijgen. Op deze manier werd het beschot weer een met messing en groef sluitend geheel waarin alleen de horizontale aansluitingen zich aftekenen. Bij het bepalen van deze correctie waren de tekeningen van essentieel belang. Een inzetstuk dat de horizontale messing en groeflijn negeerde werd volgens de tekening op de te herstellen lijn doorgezaagd, waarna in de onderkant van het bovenste deel een groef werd gefreesd en op de bovenkant van het onderste deel een strookje eikenhout werd gelijmd dat tot messing werd geschaafd. Alleen waar een grote oude reparatie zich met een stuiknaad aftekende, is de daarmee samenhangende verspringing van het plankenpatroon intact gelaten, bijvoorbeeld in vak 4, links van de dorre boom.

De door schimmel en houtworm aangetaste achterkant van het oude beschot werd ontdaan van tot pulp gereduceerd restmateriaal. Het dunne restant werd aanvankelijk geïmpregneerd met een in terpentina verdunde acrylhars, later met een in een propanol verdunde polyvinylacetaat. Het aldus weer verstevigde hout kon met een plamuur van zaagsel en houtlijm tot de oorspronkelijke doorsnede worden opgedikt. Plaatsen die door de montage in de kap zouden worden belast werden versterkt met een strook vliegtuig-triplex. De oude spijkergaten werden met een eiken prop gevuld. Voor de hermontage in de kap werd in een beperkt aantal van de gedichte gaten een taps gat geboord voor de bevestiging van een montageprop. De selectie van die montagepunten was tevoren op de tekening bepaald. Pol Bruys had de montagepropen in zijn atelier op de draaibank uit staven hardweefsel gedraaid, volgens het model dat tijdens de restauratie in Warmenhuizen en de Zuiderkerk in Enkhuizen met hem was ontwikkeld.

Vak 7 herstel plank

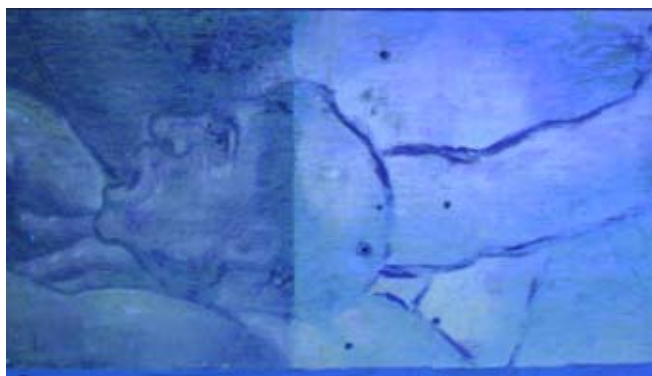
Afname van de vernis

De schildering was tijdens de restauratie in het Rijksmuseum voorzien van een lijnolievernis. De meeste retouches van Jan Dunselman waren op die dikke vernislaag aangebracht. In de verwachting dat dit de schildering zou beschermen en duidelijker zou maken, bracht Gerard Jansen er in 1942 nog een laag van dezelfde vernis op aan. De dikke vernislaag veroorzaakte niet alleen een gele verkleuring maar ook een spiegeling waardoor de voorstelling voor de beschouwer geheel versluierd was. De verwijdering van de dikke taaie vernis was dus noodzakelijk. Barbara Susijn heeft hiervoor een procédé ontwikkeld volgens welk een plank in stappen van A 4-breed werd belegd met in opgedikte Ethanol gedrenkt absorberend materiaal dat werd afgedekt met een transparante folie. Na met de kookwekker gecontroleerde tijd werd het opgebrachte materiaal afgenomen waarna hetzelfde maar dan met onverdikte ethanol werd herhaald. Zo zijn in kleine stappen de vakken 7 en 9 met de Hel van de vernislaag bevrijd. In deze rommelig overgeleverde vakken moest daarna nog met in alcohol gedoopte wattenstaafjes de in de diepste nerven achterbleven vernisrest

worden verwijderd. Ook de grenzen van de A 4 stappen vergden nog zo'n nabehandeling. Deze methode heeft Edwin van den Brink nog toegepast bij vak 5. Maar eenmaal vertrouwd met het gedrag van de vernis en de gebruikte oplos- en hulpmiddelen heeft hij bij de afname in de volgende vakken de stapsgewijze uitvoering ingeruild voor een behandeling van een plank in zijn geheel, maar dan in drie behandelingsgangen. Zo draagt het eerste afnamedoek de vernis met in spiegelbeeld de toevoegingen van 1942, de volgende de oudere vernislaag met de spiegelbeeldige overschilderingen van 1904. Op de laatste ligt het restant van de gele vernis met plaatselijke verfveegjes die de vele 19^e eeuwse opschriften in potlood voor de museumbezoekers bedekt hadden gehouden. De tijdens het werk ontsnappende damp van het oplosmiddel verdween via de door een centrifugaalmotor boven de werktafels aanwezige afzuiging naar buiten. In de kerk merkte niemand er iets van.

Olievernis

UV-opname van verisafname

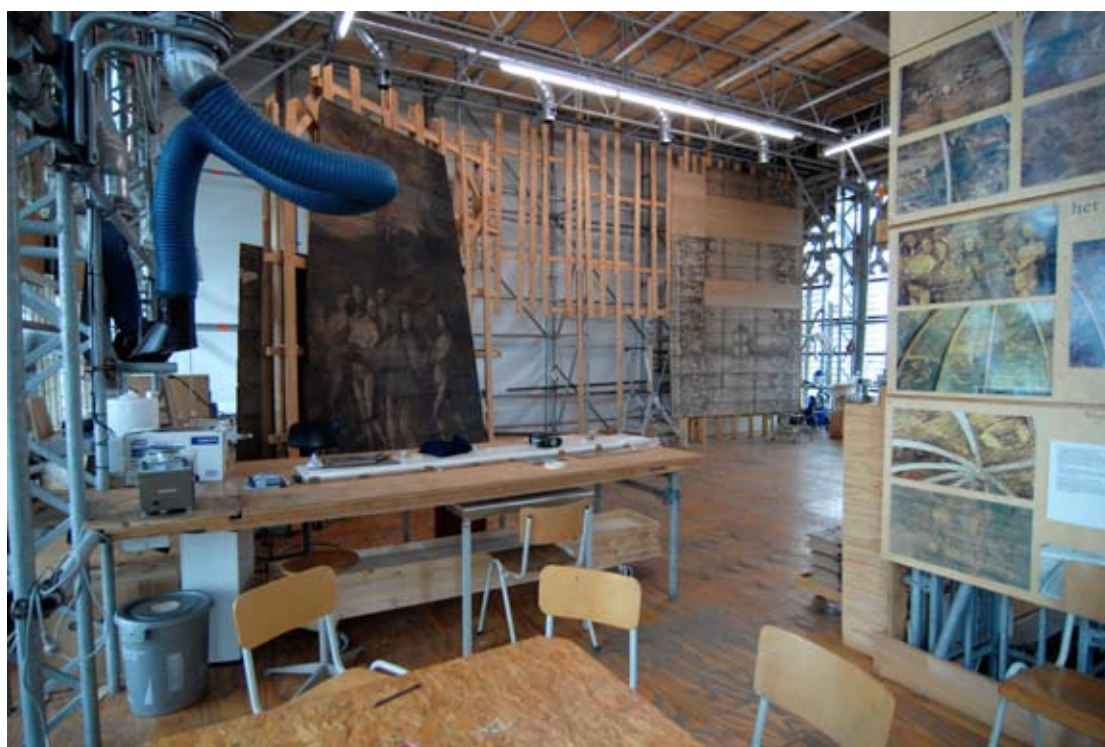

Vernisafname

Retouche in het lichtatelier

Na de Reformatie is de schildering van Het Laatste Oordeel in het zicht gebleven. Als tijdens een reparatie van de kap een stuk beschot werd vervangen, werd de schildering op het nieuwe materiaal weer aangevuld. Dat gebeurde in 1659 door Aelbert Jans Schilder, in het Rijksmuseumjaren 1902-1904 door Jan Dunselman en na terugkeer in de kap in 1941-1942 door Gerard Jansen. Deze aanvullingen zijn door Harriët HW-Vriesendorp en mij kritisch bekeken als delen van de schildering na de vernisafname aan de in het lichtatelier gebouwde raamwerken werden geschroefd. Uitgangspunt was dat ook nu de voorstelling compleet moest blijven. Vielen de aanvullingen op later ingezet hout na de vernisafname erg uit de toon of verkeerden zij in een zeer slechte staat, dan werden zij tot op het hout verwijderd en vervangen door een verbeterde versie op een nieuwe krijtgrond. De vormgeving in die aanvulling werd zonodig ook gecorrigeerd. De door Aelbert Jans blijkbaar als hinderlijk ervaren witte wolkjes had hij weggewerkt met blauwig groen. Waar dat de voorstelling schaadde, is deze overschildering van het wit verwijderd. De meest ingrijpende van de nu uitgevoerde correcties is de reconstructie van de Hellemond onder in vak 7. Deze reconstructie is gebaseerd op de nog aanwezige maar tijdens vorige restauraties niet herkende onderdelen van de Hellemond en de compleet bewaarde navolging ervan in Warmenhuizen.

Voordat met retoucheren werd begonnen moesten de honderden van vroeger herstel overgebleven spijkergaatjes worden gevuld, evenals de scheuren en kleinere beschadigingen in het hout. Hiervoor werd een mengsel van fijn zaagsel, krijt en houtlijm gebruikt. De retouches werden uitgevoerd in liggende arcering. Oorspronkelijke verf en retouche bleven en blijven daardoor te onderscheiden, tijdens het werk en later. De voor de schildering zo kenmerkende opbouw in evenwijdige verfstreken werd bij het retoucheren van een sleetse partij in acht genomen. Een vervaagde verfstreek werd dus met dunne horizontale lijntjes binnen de omtrek van die verfstrook versterkt. Met het oog op het in het hout achtergebleven restant van de afgenomen vernis werd voor het retoucheren acrylemulsieverf gebruikt. De ongeschilderde reparaties en de nieuw opgebouwde aanvullingen,

Lichtatelier op steiger

zoals de genoemde Hellemond, kregen een grondlaagje van krijt en ongebrande omber, gewreven in water en PVA emulsie (Mowilith DM2). De hoofdvormen van zo'n grote invulling werd aangegeven met ter plaatse samengestelde verf van droge pigmenten en hetzelfde bindmiddel. De invulling werd verder met acrylverf in liggende arcering opgebouwd en afgewerkt.

Herplaatsing in de kap

De juiste positie van de vakken was in het gewelfhout opgespoord en op de tekeningen vastgelegd. Ten opzichte van de in 1941 ontstane situatie waren de uit te voeren correcties per vak verschillend. De Hellevakken 9 en 7 moesten ongeveer 4 cm stijgen, terwijl het links aansluitende vak 5 juist 9 cm naar beneden moest. De grootste verschuiving was die in vak 4 aan de andere kant. Dat ging 15 cm naar beneden. Vak 6 aan de Hemelkant was in 1941 te hoog en licht gekanteld in de kap teruggekeerd zodat de linkerkant 5.5 cm naar beneden ging, maar de rechterkant 9.5 cm. Het grote Hellevak 7 was het meest door reparaties toegetakeld. Uit de Rijksmuseumtijd stamt de hele plank waarop Dunselman de gestrekte arm van het kettingtrekkende monster heeft geschilderd. Alles daarboven was in Amsterdam 2.5 cm teveel naar links geplaatst, een fout die in 1941 bij de terugkeer in het gewelf gehandhaafd bleef. Nu is die bovenkant weer teruggeschoven met als noodzakelijk gevolg de herziening van Dunselman's werk om het weer op de oorspronkelijke schildering erboven en eronder te laten aansluiten. De planken waren pasklaar gemaakt om weer in de groeven in de de zijden van de ribspanten te vallen. Voorafgaande aan de montage zijn de groeven iets verruimd waar dat gewenst leek, bijvoorbeeld bij de door vroegere verzakking iets versprongen aansluitingen van korbeel op spantbeen. Waar nodig werd de achterkant van een hersteld einde van een plank iets meer taps geschaafd terwille van een soepel in de groef schuiven. De planken werden eerst met zwarte spaanplaatschroeven vastgezet. Deze werden later door de definitieve roestvaste Torx-schroeven vervangen.

Herplaatsing vak 1

Retouche van de gehele voorstelling in de kap

Toen alle vakken op hun plaats in de kap waren teruggekeerd, kon de voorstelling in zijn geheel worden overzien en worden nagekeken op nog te verbeteren onevenwichtigheden. Het landschap en de wolkenlucht moesten achter de ribben langs doorlopen. De verwijdering van de groene overschildering op het wit van de wolken en de afwerking van de corrigerende retouche konden nu dus links en rechts van een rib op elkaar worden afgestemd. Hetzelfde gebeurde met de heuvels in het landschap, waarin bijvoorbeeld het ravijn, dat zich op de grens van de vakken 5 en 3 bevindt, pas in dit stadium kon worden bijgewerkt. Doordat in de Rijksmuseum-opstelling de vakken zonder brede ribben tegenelkaar gemonteerd waren, was het ravijn daar tot spleet gereduceerd en weggemoffeld. Bij terugkeer in 1941 was het rommelig gebleven waardoor deze markante grens tussen het Helse rotsgebergte en het grafveld nauwelijks te herkennen was. De grassprietten, die als silhouet de heuveltoppen sierden, versterkten de dieptewerking in de weergegeven ruimte. Het effect werd met het bijwerken van gedeeltelijk weggepoetste sprietten weer hersteld. Daardoor sprongen restanten van bruine overschildering in het incarnaat van de figuren als tekortkoming in het oog. Deze restanten bevonden zich voornamelijk langs de messing en groefverbindingen en benamen de figuren hun plastic. Door al dergelijke verstoringen, in het landschap, de figuren en hun afvallende of wapperende kleding, zoveel mogelijk weg te werken, herkegen de sprekende houdingen en gebaren van de figuren en hun plaats in het voorgestelde landschap hun theatrale effect.

Ook de vroegere aanvullingen hadden de voorstelling esthetisch en inhoudelijk verminkt. Markant voorbeeld daarvan was de al genoemde vuurpoel die in de plaats was gekomen van de Hellemond. In het betreffende vak 7 was nog veel meer ongelukkig bijgewerkt. De armen van de vechtenden links kruisten elkaar verkeerd en zijn op grond van de navolging in Warmenhuizen verbeterd. Het nu weer complete oor van het vechtende monster was tot maf krulstaartje in de nek gehalveerd. Onbegrepen was ook de snavel van het monster dat op muur erachter de stakker op het messenrad in beweging houdt. De kop van het monster dat een verdoemde ondersteboven houdt was versmald en het monster dat vijf verdoemden terugsleurt had een rugkam van grote schubben gekregen, die bleek te zijn ontstaan uit de kabel die vanaf de rechterhand ongespannen hoorde door te hangen naar de schouderpartij. Beide vergissingen werden pas in een laat stadium van het bijwerken herkend en waren nog aanwezig toen de foto werd gemaakt die in *Hel en Hemel* en in het *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* werd gereproduceerd.

In de op twee vurenhouten planken gecombineerde Christus in vak 1 viel niet alleen de te donkere verschilferende verf uit de toon, maar deugde er ook weinig van de rechterarm, het gelaat en de mantel. Het gevest van het zwaard naast Christus was te laag geplaatst; consequentie van opstelling in het Rijksmuseum waar de gewelfribben ontbraken en de vakken tegenelkaar waren geschoven. Dunselman had de op de plank erboven nog aanwezige knop van het oorspronkelijke gevest weggeretoucheerd. De twee planken zijn vervangen door twee eiken planken waarop gelaat, borstpartij, mantel en rechterhand en het zwaard en de lelietak op grond van de aanwijzingen in het oude werk zijn gereconstrueerd.. In vak 4 kwamen in 1941 twee nieuwe stukken eikenhout in de plaats van een samenstel van kleinere stukken links van de rechterhand van de begeleidende engel. Op de plaats van de handen van de omkijkende vrouw schilderde Jansen een elleboog. Daarmee verbond hij de rechterbovenarm van de vrouw met haar linker onderarm; een onverdiende straf voor een uitverkorende op weg naar het Hemels Paradijs. In het Rijksmuseum was van de baldakijn boven de tronende God in vak 9 driekwart weggelaten terwille van de verkeerd uitgemeten opstelling in vroegere zaal 299. In 1941 was de incompleet teruggekeerde baldakijn op toegevoegd hout in dikke olieverstreken aangevuld, lelijk van kleur, vreemd van vorm. Deze aanvulling is vervangen door een reconstructie die is afgeleid van het

Vak 8 het bekken van de fontein

bestaande restant en mede steunt op Jacob Corneliszoon's baldakijn in de serie houtsneden uit 1507 met scènes uit het leven van Maria.

Het bekken van de fontein was op de niet oorspronkelijke onderste planken slechts vaag aangeduid, de voet eronder gereduceerd tot de overgebleven omtreklijnen van de niet meer aansluitende aanvulling van Dunselman. Het waterpeil in het bekken en de vorm van de voet in de nu uitgevoerde reconstructie zijn direct afgeleid uit het oorspronkelijke deel van de fontein dat op het naastgelegen vak 6 bewaard is.

Hoog in vak 6 straalde nog steeds het licht van de Heilige Geest, maar de kleine plankjes, waarop deze in de vorm van een duif herkenbaar had moeten zijn, waren tijdens vorige reparaties vervangen. Met de nu gereconstrueerde duif is de voorstelling inhoudelijk weer compleet. De reconstructies herstellen tegelijk ook de uitgebeelde ruimte en de logisch ingedeelde compositie.

Keper op de ribben

Tot 1885 waren alle ribben in het houten gewelf van de Laurenskerk versierd met zwartomlijnde kepers in rood, wit, geel, wit, rood, wit geel wit en zo voort. In het schip, het transept en het koor schemert deze decoratie nog altijd door de witte verf die er in 1886 overheen werd geschilderd. In de koorsluiting werden de verflagen in 1941 tot op het hout weggekrabd voordat op de benedenhelft van het ribprofiel een kleikleur werd aangebracht en op de bovenhelft schraalrood. Met deze behandeling werd beoogd de ribben zo min mogelijk te laten afsteken tegen de schildering. Dat lukte, maar daarmee kleefden de half gecamoufleerde ribben als loze stroken aan de schildering. De ruimtelijkheid van de geschilderde voorstelling werd erdoor teniet gedaan. Er is daarom lang gezocht naar sporen van de weggewerkte kepersversiering om die te kunnen herstellen. Waar de omtrekken werden gevonden, werden zij eerst in krijt op de ribben aangegeven. Daarna zijn de aldus vastgelegde omtrekken met de punt van een spijker als stippellijn in het hout getikt zodat hun positie na het aanbrengen van de krijtgrond herkenbaar

zou blijven. Van de inkleuring was van het rood hier en daar een donker restant te vinden, genoeg om de indeling van de kleuren in de teruggevonden keperposities te kunnen bepalen. Op grond van de vastgelegde sporen is de verdeling van de kepers over de ribben voortgezet en ingekleurd met siliconenhars-emulsieverf, Funcosil La kleurloos, op kleur gebracht met droge pigmenten. Omdat de behandeling met lijnolievernis Het Laatste Oordeel blijvend heeft verdonkerd, is de gereconstrueerde kepersversiering getemperd met een waas van verdunde omber in hetzelfde bindmiddel.

De kepersversiering maakt de ribben los van de schildering zodat de voorstelling als geheel weer daarachter doorloopt. Tegelijk is de gerestaureerde koorsluiting nu verbonden met het gerestaureerde noordertransept.

Muurplaten, schalkbeelden en de nokrib westelijk van het Laatste Oordeel

In de op observaties van 1884 gebaseerde beschrijving heeft Bruinvis in zijn samenvattend overzicht van 1904 vermeld dat de muurplaten met om een staf gewikkelde band waren versierd. Hiervan is niets bewaard gebleven. Het merendeel van de muurplaten werd in 1886 vernieuwd en dat gebeurde weer tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg. Ook dat materiaal werd weer ernstig aangetast zodat de meeste muurplaten op hun beurt werden vervangen tijdens de restauratie 1991-1996. Hiervoor werd toen geen eikenhout gekozen maar het tropische Bilinga. Het gelige hout werd in navolging van de tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg gekozen afwerking bruin gebeitst, ook de zeven nieuwe muurplaten onder de schildering in de koorsluiting. Begrijpelijk, maar nadelig voor de schildering, waarvan het donkere landschap onderaan met de bruine muurplaten leek uitgebreid. De muurplaten zijn daarom afgeschuurd en afgewerkt met een schrale met omber getemperde krijtgrond. Zij markeren nu de onderkant van de schildering en sluiten aan op de zandstenen lijst waarop zij rusten.

In de vier middelste hoeken, onder de muurplaten, staan schalkbeelden op de daartoe lager geplaatste kapitelen. Zij stellen de vier evangelisten voor. Boven de beelden komt in elke hoek een blokkeel naar voren met een kwarthol in het front. Gerard Jansen had in 1941 in twee beelden de vlakken achter de symbolen knalrood gemaakt, in de andere twee knalblauw. Het kwarthol in de blokkeels daarboven vulde hij met een versiering bestaande uit een staande knalgele ruit omgeven door twee rechte driehoeken en twee kleine scherpe driehoeken, ingevuld in knalgroen en knaloranje. Zo vlak onder de schildering waren deze toegevoegde kleursignalen buitengewoon hinderlijk.

Even hinderlijk was de groene mancheta die hij met dikke olieverf aanbracht op de tegen Het Laatste Oordeel aansluitende nokrib. Deze enkele manchetaarm is daarom ook verwijderd.

In de aanloop naar de restauratie waren de gewelfschotels buiten beschouwing gebleven. Bij het demonteren van de schotels ter voorbereiding van de werkzaamheden aan het gewelf bleek hoe labiel hun toestand was. Zij zouden grondig gerepareerd moeten worden en hun bevestiging zou moeten worden verbeterd. De stralen zijn gedemonteerd zodat alle onderdelen van de schotels en hun vroegere constructie konden worden onderzocht. Omdat de schotels tijdens voorgaande behandelingen van fonkelende sterren in donkere spinnen waren veranderd en het teruggevonden en herstelde beschot in het transept het herstel van de bijhorende kepersversiering afdwong, is een plan uitgewerkt voor de restauratie van de vier grote schotels uit het transept en het herstel van de schotel in de koorsluiting. Hun stralen en lijst om de schotel zouden weer verguld worden en de niet oorspronkelijke platte vlamstralen van de schotels in het

transept zouden door stralen met V-profiel en minder sterke golving vervangen moeten worden. Het staat allemaal beschreven in het rapport *De gewelfschotels in de Laurenskerk van Alkmaar* dat, vergezeld van een begroting, in 2009 bij de Stichting Behoud werd ingediend. Volgens een aanvullende opdracht van de Stichting Behoud kon het plan tijdens de restauratie van het gewelf worden uitgevoerd. De belangrijkste verbetering in de constructie van de schotels is de terugkeer van een dekschijf waarop de stralen zijn bevestigd. De schotel sluit die bevestiging als een deksel af. Het gelaat van Christus met kruisnimbus was zwaar overschilderd. De schijf waarop dit portret is aangebracht bestaat uit twee tegen elkaar gelijkde delen waarvan langs de naad veel hout bleek weggevreten en door plamuur vervangen. Plamuur, overschildering en olievernissen zijn verwijderd. De in het hout ontstane gaten zijn met eikenhout gevuld waarna de schildering in staande arcering is bijgewerkt. De 19^e-eeuwse decoratie binnen de vier schotels uit het transept bleek te bestaan uit een labiel verpakket op een met stopverf geëgaliseerd oppervlak. Omdat dit schilderwerk werd afgestemd op het in 1886 vernieuwde beschot is besloten dit kwetsbare materiaal niet bij te werken maar onberoerd af te dekken met een vulschijf van multiplex waarop rozetten zijn geschilderd in rood, wit en zwart. De kleine schijfjes op twee van de tussenspananten en op het strikspant zijn van 19^e-eeuwse makelij en overschilderd door Gerard Jansen in 1942. Daar is niets aan veranderd. In de kruising van het middelste tussenspant ontbrak een schijf. Hier is een vierkante schotel bevestigd met de bewaringsgeschiedenis in telegramstijl, zwart op rood.

Constructie kleine gewelfschotel

Constructie grote gewelfschotel

Veranderingen in de kap

Vergelijking van de maten van de gewelfvakken in het transept en de maten van het daaruit afkomstige beschot maakte duidelijk dat die niet overal meer met elkaar overeenstemden. Het tweede vak vanaf de viering was 25 cm breder dan de daaruit afkomstige planken en de twee smalste vakken werden gescheiden door een wel heel erg scheef staand tussenspan. Aan oostzijde was de breedte van het noordelijkste van die vakken, vak N4, 9 cm te klein voor de hierin terug te brengen planken. Deze veranderingen zijn ontstaan tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg toen de muren verstijfd werden met daarin gewerkte zware langsliggers van gewapend beton. De bovenste van deze versterkingen bevindt zich onder de kapvoet, die dus vaksgewijs verwijderd werd om het bovenste muurwerk te kunnen slopen en weer op te bouwen als bekisting voor het in te gieten beton. De vieringtoren was in zijn geheel gesloopt om met aanvullende versterkingen weer te worden herbouwd. Bij het navolgende herstel van de gedemonteerde onderdelen werd de maatvoering niet overal nauwkeurig aangehouden. Dat werd pas door het terugvinden van het in Amsterdam verstopte beschot voor ons een probleem. Om het in kaart te brengen zijn alle vakken volgens de al beschreven methode voorzien van meetlijnen en op ware grootte getekend. Op deze uitslagtekeningen konden herstellende planken worden uitgelegd om te zien waar een gewelfrib een herplaatsing verhinderde. De tekeningen dienden ook om de maten van bij te maken planken te bepalen en het gewelfhout te tekenen waarvan de plaatsing in enkele vakken eveneens tijdens genoemde restauratie was gewijzigd.

Oude reparaties

Toen in 1885 besloten werd besloten om het gewelfbeschot in de gehele kerk te vernieuwen gebeurde dat op technische gronden. Het hout was door lekkage en daarop volgende aantasting door schimmel en insect verzwakt. Al in de 18^e eeuw waren in alle gewelfvakken latten dwars over het beschot aangebracht omdat het verzwakte hout bijspijkeren niet meer toeliet. Voordien al waren delen van het gewelf vernieuwd en de schildering op het ingezette hout weer gecompleteerd. Een laatste grote herstellingsronde was in 1830 gesigineerd en gedateerd op het toen vernieuwde eerste vak aan oostzijde en op de rechterhelft van vak G, het grote meest noordelijke vak aan westzijde. In het teruggevonden beschot was dit eeuwenlange gevecht om het gewelf op te lappen en compleet te houden duidelijk af te lezen. Dat moest zo blijven en daarom zijn ook inzetstukken die niet met het plankenpatroon strookten,

Het veronicadoek uit het noord transept onder uv licht

inclusief de daarop nagebootste schildering, als herstelling herkenbaar gelaten. Bijvoorbeeld de benedenhelft van het aan de viering grenzende westelijke vak A, waarin de stuiknaad ontbreekt, het al genoemde werk uit 1830 ertegenover met de toen verzonden poort en de niet strokende inzetstukken in het oostelijke vak N5, met bijgeschilderd lofwerk uit de 17^e en de 18^e eeuw over elkaar heen en de door de 17^e-eeuwse schilder Aelbert Jans foutief aangevulde voet van de miskelk in hetzelfde vak.

Aanpassingen in de kap voor de herplaatsing van het beschot

Aan oost- en westzijde was in de eerste twee vakken na de viering en in het laatste en grootste vak zoveel veranderd in de positie van het gewelfhout dat de als montagepunten te herstellen spijkergaten in de planken daar niet meer mee strookten. Daarom is in deze vakken het oorlogsbeschot hersteld of door saunahout vervangen om te dienen als tussenbeschot en drager van stroken multiplex die werden bevestigd op de oorspronkelijke positie van het gewelfhout. De planken, voorzien van montageproppen, konden op de multiplexstroken worden vastgeschroefd. Zij kwamen in deze vakken dus iets te ver naar voren ten opzichte van de groef in de gewelfspanten. Met de zwarte bies bovenlangs de herstellende kepers valt het nauwelijks op, van benedenaf in het geheel niet. In de andere smallere vakken was voor deze oplossing geen ruimte tussen de ribben. Hier moesten de planken dus op de oorspronkelijke wijze in de groeven van de gewelfspanten worden gepast. In het al genoemde vak N4 en het vak N6 maakten de te scheef geplaatste tussenspanten dit onmogelijk. In vak N4 stond de voet van het tussenspan 9 cm te ver naar links. De fout verminderde naar boventoe tot nul bij de aansluiting met de korbeel. Ed Kueter bracht als volgt verlossing:

Hij maakte de ijzeren beugels en de standzoon, waarmee het spant aan de muurplaat was bevestigd, los, zaagde met een reciprocierzaag de spijkers door waarmee het dakbeschot op het scheefstaande spantbeen was bevestigd, bracht versterkende klossen aan tussen de blokkeels op de muurplaten, plaatste een hydraulische stempel tussen de versterkte blokkeels en het blokkeel van het te verplaatsen spant en verschoof dit met de hydraulisch opgewekte kracht. Het spant schoof mee om op de juiste positie te worden vastgezet. Verzinkte hoekijzers verbinden het dakbeschot weer aan het spant. In vak N6 was de situatie nog gecompliceerder. Daar stond het tussenspan onderaan 12,5 cm te ver naar links, 2 meter hoger op de juiste positie en op 4 meter bij de iets geknikte verbinding met de korbeel ruim 10 cm teveel naar rechts. De onderkant van het spant moest dus om het 2 meterpunt draaien. Dit werd met stempels naar beide zijden gefixeerd, waarna de onderkant met hydraulische kracht naar rechts werd verschoven. De geknikte verbinding werd gelijktijdig met een rateltakel naar links getrokken. Na deze correcties paste het herstellende oude beschot weer precies in de groeven boven het ribprofiel in de spanten. Hoewel de spanten aan westzijde ook naar het zuiden hellen, bleek daar eenzelfde operatie niet nodig.

Voorafgaande aan de terugplaatsing van het herstellende beschot in de smalle vakken werd daarin een beschermend tussenbeschot aangebracht, iets terugliggend tussen het gewelfhout, zoals in het koor.

Herstelling en aanvulling van het oude beschot

Anders dan het beschot uit de koorsluiting was aan het materiaal uit het transept na verwijdering uit het gewelf niets meer gedaan. Het bleef opgestapeld liggen en kon in geval van een lekkage niet naar een droge plek worden vervoerd. Het ging langzaam achteruit. Zwakke planken waren tijdens vroeger transport en opslag gebroken op de kwetsbaarste plaatsen. De daardoor ontstane kleinere fragmenten droegen geen krijtnummer, zodat naar hun vroegere positie gegist moest worden. Die moest dus tijdens het werk aan het licht komen door passing in of aan geconsolideerde stukken. Soms werd de plaats van zulke stukken pas herkend nadat de plank

waarvan zij deel hadden uitgemaakt al met nieuw hout was gecompleteerd. In dat geval werd het oude stuk alsnog in de herstelde plank opgenomen. Dat gebeurde onder meer met een klein restant waarop Ramses Hertman ineens de missende vierde schelp van het embleem in vak N3 herkende en met een even nietig fragment met de rechterbovenhoek van de zweetdoek uit vak N7. De grillige vorm van de breuken werd bij het herstel en de aanvulling van de planken niet vereenvoudigd maar door Ramses exact als contramal in het nieuwe materiaal overgenomen met de elektrische figuurzaag. Messing en groef werden in alle behandelde planken weer hersteld. Aan achterzijde werd het aangetaste hout geïmpregneerd met een verdunde kunsthars en met zaagselplamuur weer tot de oorspronkelijke dikte opgebouwd. Waar nodig, werd er nog een strook vliegtuig-multiplex overheen gelijmd. Eenmaal geconsolideerd, kon een vak op de uitslagtekening worden uitgelegd om de plankmaten van ontbrekende delen vast te stellen. Het diende ook om stuiknaden doorlopend te maken en vast te stellen in welke spijkergaten een montageprop zou worden geplaatst. Ook tijdens zo'n uitstalling van al geheel geconsolideerde en aangevulde planken op de getekende uitslag konden nog verwisselingen van posities worden onderkend. Zo kwam bij de uitleg van vak A aan het licht dat drie in de rechterbovenhoek geplaatste planken thuishoorden in het al in de kap teruggeplaatste vak N2, schuin ertegenover, en dat de één-na-bovenste plank in het eveneens al in de kap gemonteerde vak N7 afkomstig was uit vak A. De fouten moeten begin jaren zeventig zijn ontstaan toen de vervagende nummering in Amsterdam tijdens de voorbereiding voor een transport werd vernieuwd.

Voor reparaties binnen de oude planken werd oud eikenhout gebruikt. Aanvullende planken werden gemaakt van eikenhout dat als restant van de fineerfabricage verkocht wordt omdat het de nerf heeft lopen als in kwartiersgezaagd hout, ofwel wagenschot. Meubelrestaurateur Pol Bruys maakte er planken met de juiste doorsnede van. Hij draaide ook de 6000 montageproppen uit staven hardweefsel, voor koor en transept.

Het bijwerken van de schildering met en zonder inkleuring

In het lichtatelier werden de door lekkage verdonkerde plekken met gouacheverf in liggende arcering weggewerkt. Claudia Junge begon ermee met de eerste drie in behandeling genomen oude vakken (N2, N3, N4). Na haar vertrek heeft Leonieke Polman vanaf mei 2005 het werk voortgezet, vanaf de tweede helft van 2006 gesecondeerd door Trees Knaapen. Plaatselijk door lekkage vervaagde lijnen en schaduwen werden in zwarte streken geretoucheerd. Het in het lofwerk als bindmiddelspoor overgeleverde residu van de inkleuring in rood en groen werd nergens in kleur aangevuld. In een volgend stadium, toen al het beschot in de kap was gemonteerd, zijn de rode en groene accenten teruggekeerd in het lofwerk dat op het toegevoegde hout werd geschilderd. Hun toon werd afgestemd op dat kleurloze residu in het oude werk. De completering van de gewelfdecoratie op de nieuwe planken werd uitgevoerd in siliconenhars-emulsieverf, ter plaatse samengesteld met droge pigmenten. Het schabloon voor de aan te vullen stukken van de bandversiering langs de ribben werd gemaakt naar het patroon van het oorspronkelijke werk. De maatvoering voor de kamlijst en het daarop geplaatste lofwerk was eveneens aan het oorspronkelijke werk ontleend en vastgelegd in een doorstuifmal waarmee de hoofdvormen op het nieuwe hout werden aangegeven. Van een langs een ribspant bij te maken kamlijst werd tevoren bepaald waar het bovenste stuk lofwerk zou moeten staan en of daarboven nog een uit de hand geschilderd klein stuk moest komen. Deze afweging was uiteraard gebaseerd op het omliggende oude werk.

Samenspel van oud en nieuw materiaal tussentijds beoordeeld van benedenaf

In het lichtatelier werd begonnen met het retoucheren van het oude werk en het completeren van de decoratieve schildering op nieuw hout. Vanaf trappen en rolsteigers werd het bijwerken op de steigervloer onder het gewelf voortgezet. Toen de oostelijke helft van het gewelf geheel met hersteld beschot was gevuld rees de vraag of onze inspanningen een harmonisch samenspel tussen oorspronkelijk werk en oude en nieuwe reparaties hadden opgeleverd of juist averechts werkten. In het aanvullende schilderwerk konden de vorm, toon en kleur door ons in liggende verfstreken precies worden bepaald. Maar het verschil tussen het nieuwe hout met zijn gladde oppervlak en het oude hout met een gerimpeld oppervlak kan niet door retouches worden verminderd. Afhankelijk van de belichting glanst het nieuwe hout enigszins en krijgt het oude materiaal schaduwlijntjes in de groeven. Een nabootsing van die schaduwtoon zou, vanaf het ene punt bekeken, te donker, vanaf een ander, te licht kunnen zijn. Om de proef op de som te nemen is in maart 2007 een groot deel van de oostelijke helft van de steigervloer, plaatwerk en daaronder planken, gedomonteerd. Met de daartoe uitgenodigde burgemeester Bruinooge, het bestuur van de Stichting Behoud, medewerkers van de Rijksdienst en de gemeentelijke Monumentenzorg en andere belangstellenden is door de steigerpijpen heen naar boven gekeken en vastgesteld dat nergens een ongunstig effect was ontstaan. Gerustgesteld kon het werk vanaf de weer dichtgelegde steiger worden voortgezet.

De behandeling van het loze vak D

Dit vak moet in zijn geheel zijn ontvreemd, want er was bij het in het Rijksmuseum verstopte beschot geen plank van terug te vinden. Naar Bruinvis in 1904 heeft vastgelegd, prikte in het midden een monstrans, zoals in het naastgelegen vak C. De vraag wat te doen met dit vak was nog niet beantwoord toen in 2003 met de restauratie werd begonnen. Maar zodra een duidelijke voorstelling was te maken van het herstelde beschot in de kap van het transept, bleef een complete reconstructie van vak D op basis van de beschikbare gegevens als de enige juiste oplossing over. Open laten, een gelegenheidsdecoratie, een toelichtende tekst in grote letters, hoe ook uitgevoerd en ingevuld, zou dit middelste vak aan oostzijde tot dominante kern van het gewelf hebben gemaakt.

Met Trees Knaapen is gekeken hoe de oorspronkelijke kamlijst met lofwerk werd opgezet. Wij concludeerden dat de hoofdvorm met gebruik van doorstuifmallen op de krijtgrond werd aangebracht, in wit werd ingevuld en met de penseel van kleuraccenten werd voorzien waarna de vormen in zwarte omlijning werden gepreciseerd om te worden voltooid met de slagschaduw. Toen de werkwijze was achterhaald heeft zij die bij de uitvoering van de reconstructie gevolgd. De naar het voorbeeld in het naastgelegen vak geschilderde monstrans werd ter voorbereiding eerst nog op ware grootte op een proefpaneel opgezet en afgewerkt. De reconstructie is uitgevoerd met ter plaatse gemengde verf van droge pigmenten in kleurloze siliconenhars-emulsie.

De terugkeer van de kepersversiering op de ribben, de verwijdering van de manchetten

De door Gerard Jansen tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg aangebrachte manchetten zijn willekeurige a-historische verzinsels tegen beter weten in. Zij bedekken plaatselijk de in 1886 met schraal wit weggesausde oorspronkelijke afwerking met kepers. De terugkeer van het oude beschot en de daarop bijgewerkte laat-gothische kamversiering maakte de aanwezigheid van die manchetten in het noordertransept onverdraaglijk, het herstel van de doorschemerende kepersversiering vanzelfsprekend. De idiote combinatie van manchet en kepersversiering was te zien op het strijkspant boven het grote venster doordat daar in de 19^e eeuw was verzuimd de kepers te overschilderen. Op de verfloze plakken van het strijkspant zijn het rood en het geel aangevuld om goed te kunnen zien wat de kleursterkte van die verouderde versiering was om deze

als maximum te kunnen aanhouden bij het herstellen van de kepersversiering op de overige ribben. De omtrekken van de weggewerkte kepers zijn opgezocht en in krijt gemarkeerd. Aldus werden de niet overal gelijke richting van de kepers en hun kennelijk op het oog bepaalde maten in de reconstructie overgenomen. De verwijdering van de manchetten en het aanbrengen van de kepers boven het eind van de steiger bij de viering lukte alleen door vanaf de met twee wielen op de trekbal eronder steunende rolsteiger tegen alle ARBO-regels te zondigen.

De scharnierende onderste planken

In alle vakken van het tongewelf in de kerk kunnen de onderste planken opengezet worden. Zij draaien om gesmede scharnieren aan de bovenkant die, gezien hun voorkomen, al vóór de vervanging van het beschot in 1886 zijn gemaakt, dus bij de herstelling van 1830 of mogelijk zelfs die van 1721. Zij werden na de herstelling van de kapvoet tijdens de restauratie 1993-1996 ondersteboven weer herplaatst. In het noordertransept zijn zij in de juiste stand, met de lange lip naar boven, opnieuw aan het oude of aangevulde beschot bevestigd. Inplaats van de in de jaren veertig gemaakte draaiklossen op het beschot erboven, is voor de geopende stand een draaibare afstandshouder op de muurplaat bevestigd.

De laatste handelingen

De voorlopige zwarte spaanplaatschroeven waarmee het beschot op zijn plaats was bevestigd zijn vervangen door roestvaste Torx-schroeven. De koppen waren tevoren geschuurd opdat de in de kap aangebrachte grondverf goed zou hechten. De grondverf is met acrylverf in de bij de omgeving passende kleur geschilderd. Om de in gouacheverf uitgevoerde retouches bestendig te maken is het gewelf nogmaals bestoven met het in een mengsel van isopropanol en water verdunde Mowilith 35/73, een fijne PVA-hars die het hout niet verdonkert of laat glimmen. De bruingebeitste muurplaten, die hier als een donkere band tussen het gewelf en de zandstenen lijst afstaken, zijn net als in de koorsluiting afgeschuurd en afgewerkt met een in siliconenhars-emulsieverf gebonden krijtgrond waaraan wat omber was toegevoegd. De herstellende gewelfschotels zijn opgehangen aan vier koperen staafjes die met hun gebogen bovenkant zijn bevestigd aan koperen haken die horizontaal in het bovenste deel van de dekbalk zijn gedraaid.

Willem Haakma Wagenaar

- Houtlijm: Polyvinylacetaat-emulsie van Bison en Henkel.
- Kunsthars voor de impregnatie van de achterkant van aangetaste planken: Acrylmethacrylaat Paraloid B 67 van Röhm&Haas in terpentina of Polyvinylacetaat Mowilith 35/73 van Hoechst in propanol.
- Fixatief, verstoven over de voorzijde van het oude beschot in het transept: Polyvinylacetaat Mowilith 35/73 van Hoechst, in mengsel van 7 delen propanol en 1 deel water.
- Bindmiddel voor krijtgrond en opzet van aangevulde partijen: Polyvinylacetaat-emulsie Mowilith DM 2 van Hoechst.
- Verf voor retouches op oud beschot van het transept: Gouacheverf van Windsor en Newton.
- Verf voor geschabloneerde kruisband en kamversiering op nieuwe planken in het transept, reconstructie vak D en de kepersiering op de ribben en de muurplaten in transept en koorsluiting: Siliconenhars-emulsieverf Funcosil LA kleurloos van Remmers, met in water geweven droge pigmenten.
- Verf voor retouches in Het Laatste Oordeel: Acryl-emulsieverf van Windsor en Newton.

- Opmeten en tekenen gewelf koorsluiting: Willem Haakma Wagenaar, Harriët HW- Vriesendorp, Edwin van den Brink.
- Demontage beschot koorsluiting: Edwin van den Brink.
- Herstel van de kap in koorsluiting en transept: Jan Poland.
- Herstel gewelfribben in koorsluiting: Edwin van den Brink.
- Verschuiving en herstel oostelijke tussenspanen in noordtransept: Ed Kueter, Jan Poland.
- Aanbrengen tussenbeschot: Jan Poland, Eduardo de Koning.
- Herstel en terugplaatsing beschot koorsluiting: Edwin van den Brink.
- Herstel en herplaatsing beschot noordertransept: Ramses Hertman, Edwin van den Brink.
- Afname vernis Laatste Oordeel: Barbara Susijn, Edwin van den Brink.
- Retouches Laatste Oordeel: Barbara Susijn, Willem Haakma Wagenaar, Harriët HW- Vriesendorp.
- Retouches noordertransept: Claudia Junge, Leonieke Polman, Trees Knaapen, Willem Haakma Wagenaar, Harriët HW- Vriesendorp.
- Opzoeken en markeren kepers: Willem Haakma Wagenaar.
- Uitvoeren kepersversiering: Trees Knaapen, Leonieke Polman.
- Herstel gewelfschotels: Edwin van den Brink.
- Vergulding en afwerking gewelfschotels: Leonieke Polman, Trees Knaapen, Willem Haakma Wagenaar.

De 46 verslagen opgesteld voor het tweemaandelijks overleg gedurende de uitvoering van het werk, met daarin ook de notities over de afbakening van het werk en de uitvoering en oplevering van de in 2003 begonnen restauratie en de verwijdering van enige tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg geïntroduceerde vrijpostigheden.

Publicaties verschenen tijdens de voorbereiding en de uitvoering van de restauratie

- W.Haakma Wagenaar, *Het herstel van de gewelfschilderingen van Warmenhuizen*, in *Jaarboek Monumentenzorg 1999*, Instandhouding, p. 214-220, daarin de herkenning van secundair gebruikt materiaal uit Alkmaar p.216.
- W.Haakma Wagenaar, *Het in 1885 verdonkeremaande gewelf uit de Sint Laurenskerk*, in *De Sint Laurens in de steigers*, 2002, p.273-286.
- André Winder, *Het herstel van de dansende duivel*, in *Nieuwsbrief Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, jrg 16, nr 2, maart 2004, p. 8-9.
- Edwin van den Brink, *Oplevering eerste fase restauratie gewelfschildering Grote- of Sint Laurenskerk*, in *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie Gemeente Alkmaar*, december 2005, nr 16, 7^e p.
- Hel en Hemel, Restauratie van de gewelfschildering in de Grote-of Sint Laurenskerk te Alkmaar*, Feestbundel ter gelegenheid van het afscheid van Piet Verhoeven als Hoofd van de Afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de Gemeente Alkmaar. RAMA 11, 2006. Daarin:
1. W.Haakma Wagenaar, *De koningstijl boven het koor van de Grote of Sint Laurenskerkgewelf*, p.10-17.
 2. Edwin van den Brink, *Wagenshot restauratie in de Grote of Sint Laurenskerk van Alkmaar*, p.20-31.
 3. W.Haakma Wagenaar, *Het herstel van de Hel in de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar*, p.33-41,
 4. Carly Misset, *Een kijkje in de keuken van de Alkmaarse kerkmeesters, Speurtocht naar vier onbekende schilders en de restauraties aan de Grote Kerk in de 17^e en 19^e eeuw*, p. 44-61.
- Willem Haakma Wagenaar, *De Laurenskerk in Alkmaar. Bouwgeschiedenis, gewelfschilderingen*, in *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*, nr 63, herfst 2006, p.5-36.
- Willem Haakma Wagenaar, *De restauratie van het gewelf in de Grote- of St. Laurenskerk van benedenaf bezien*, in *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie Gemeente Alkmaar*, april 2007, nr 21, 3^e en 4^e p.
- Bernice Crijns, *Gewelf Laurenskerk even zichtbaar geweest*, in *Nieuwsbrief Rijksdienst voor Archeologie Cultuurlandschap en Monumenten*, jrg 2, nr 4, juli 2007, p.12-13.
- Micha leeflang, *Nieuw licht op gewelf Laurenskerk*, in *Nieuwsbrief Rijksdienst*, jrg 3, nr 2, maart 2008, p.12-13.
- Restauratie gewelfschildering Alkmaar brengt 'ware Jacob' aan het licht*. (samenvatting lezing van Daantje Meuwissen bij opening expositie vak 2 in het Stedelijk Museum op 21 april 2009) in Jacobsbode, *Nieuwsbrief van de Stichting Jacob Corneliszoon van Oostsanen* jrg 8, nr 16, juli 2009, p.1-2.
- Daantje Meuwissen, *Het plafond in de Laurenskerk in Alkmaar: de hand van de meester*, in *Jacobsbode*, jrg 8, nr 17, december 2009, p. 3-6.
- Andrea Leerdam, *Eerste symposium over Jacob Cornelisz: Een verslag* (samenvatting van de lezingen en de discussie) in *Jacobsbode*, jrg 8, nr 18, mei 2010, p. 1-4.
- Willem Haakma Wagenaar en Edwin van den Brink, *De gewelfschilderingen in de Laurenskerk van Alkmaar, gerestaureerd 2003-2011*, ter gelegenheid van de oplevering van het werk, Utrecht, 2011.

Uitgave Haakma Wagenaar & van den Brink restauratie

Edwin van den Brink
Mariastraat 13
3511 LN Utrecht

06 54 96 47 18
edbrink@planet.nl
www.gewelfschilderingalkmaar.nl

Ontwerp www.debranding.eu

Productie Edwin van den Brink

Samenstelling Edwin van den Brink

Tekst Willem Haakma Wagenaar

Foto omslag Joop Elsinga

Utrecht, 22 februari 2012

